

Het ecosocialisme van André Gorz

Roger Jacobs

Einde september 2007 haalde het nieuws van de dramatische dood van de linkse theoreticus André Gorz de koppen van de Europese kwaliteitspers. Samen met zijn terminaal zieke vrouw Dorine stapte hij uit het leven. Geen wanhoopsdaad, maar een wel overwogen keuze. In de lente van datzelfde jaar had Gorz een bloemlezing samengesteld van artikelen die hij voor het nageslacht bewaard wilde zien (en die in 2008 door zijn huisuitgeverij Galilée uitgebracht werd onder de titel *Ecologica*). Gorz was in zijn laatste levensjaren wat in de vergetelheid geraakt na een periode van relatieve internationale bekendheid. *Afscheid van het proletariaat* (1980) was het laatste boek van Gorz in Nederlandse vertaling (verschenen in 1982 in de reeks 'Kritiese Bibliotheek' van de Nederlandse uitgever Van Gennep). Daarna leek hij achterhaald te worden door de veranderende tijdsgeest. Koppig bleef hij doorwerken aan zijn eigen variant van een sterk ecologisch getint socialisme. Zijn laatste belangrijke boek, *L'Immatériel*, kwam uit in 2003, het jaar waarin hij zijn tachtigste verjaardag vierde. Het boek werd nog in het Duits vertaald wat aantoonde dat zijn ideeën aantrekkelijk bleven in brede kringen van linkse groenen en dissidente linksen.

Maar Gorz heeft nooit de bedoeling gehad een 'Gorzisme' uit te werken. Daar had hij niet het karakter voor. Hij was een tengere, eerder introverte man maar ook een gedisciplineerde (sommigen beweerden: ascetische) harde werker die niet graag in het licht van de schijnwerpers trad. Zijn (opnieuw: relatief) succes en naamsbekendheid kreeg hij niet in de schoot geworpen: hij was al 35 toen hij door toedoen van zijn filosofische leermeester Sartre 'doorbrak' in het Franse literaire en filosofische milieu.

Niet het overleven van de menselijke soort als dusdanig moet onze eerste politieke doelstelling zijn maar wel het menswaardige overleven.

De vroege periode: een existentialistisch marxisme

André Gorz is het pseudoniem van Gerhardt Hirsch die in 1923 in Wenen geboren werd als eerste kind uit een verstandshuwelijk tussen een kleine joodse ondernemer en een ambitieuze katholieke Oostenrijkse. De jonge Gerhardt groeit op in een klimaat van toenemende verrechtsing en antisemitisme. Dat zorgt voor een verwijdering tussen zijn ouders die op een gegeven moment beslissen om apart te gaan wonen. Vader laat zijn joods klinkende familienaam veranderen in het arische Horst. Samen met zijn zus verhuist Gerhardt naar het appartementje van zijn moeder. Op school blijven leraars en medeleerlingen hem zien als 'jood', thuis eist zijn posesieve moeder hem volledig voor zich op. Zijn zelfvertrouwen heeft er zwaar onder te lijden. In 1939 wordt hij door zijn moeder naar een Zwitsers internaat gestuurd, waardoor hij ontkomt aan de dienstplicht in de Duitse Wehrmacht (en misschien ook wel aan een vroegtijdige dood). Weer onder druk van zijn moeder vangt hij in Lausanne ingenieursstudies aan die hij met succes in 1945 voltooit, alhoewel scheikunde (zijn hoofdvak) hem nauwelijks kon bekoren. Later omschrijft hij deze periode als zijnde een van 'innerlijke ballingschap': uiterlijk voldeed hij aan de verwachtingen van zijn ouders en docenten maar in het geniep was hij steeds op zoek naar vrije ruimtes en momenten waarin hij zijn 'waarachtig' ik kon verwezenlijken. Van de student Horst is de tekst van een lezing bewaard die hij in

juni 1945 uitsprak voor een vereniging van letterenstudenten: 'Kafka et le problème de la transcendance'. De jongeman met het ingenieursdiploma beschouwde zich in zijn diepste binnenste als filosoof!

Na zijn studies beslist hij om niet terug te keren naar Oostenrijk. Niet lang daarna ontmoet hij de vrouw van zijn leven: Dorine. Zij is een Britse kinderopas die haar beide ouders verloren heeft. Gerhardt voelt onmiddellijk een zielsverwantschap: beiden buitenstaanders in hun gastland en beiden 'verweesd' (bij hem gaat het dan wel om een metaforische verweesdheid). Zijn relatie met Dorine maakt van hem een nieuwe mens, een wedergeboorte die zestig jaar lang zal aanhouden tot hun gemeenschappelijke uitstap uit het leven in 2007. In het jaar daarvoor schrijft André nog zijn 'Lettre à D.', een enthousiast onthaald boekje in Frankrijk waarin hij zijn dankbaarheid betuigt tegenover de vrouw die hem in staat stelde een 'authentiek' levenspad te bewandelen.

Gerhardt en Dorine besluiten in 1949 om uit te wijken naar Parijs, de verblijfplaats van J.-P. Sartre (1905-1980). Hij was de grondlegger van het Franse existentialisme dat de populaire levensfilosofie werd van vele jongeren in het naoorlogse Europa, waaronder de jonge Horst. Het existentialisme stelt dat we toevallig 'geworpen' zijn in het leven en dat niets of niemand in onze plaats kan beslissen wat onze levensbestemming is. De mens is ertoe veroordeeld om vrij te zijn. De mens is zijn eigen ontwerp dat op eigen verantwoordelijkheid verwezenlijkt dient te worden tegen elke weerstand in. Het authentieke leven (i.t.t. het leven waartoe de maatschappij ons voorbestemt) is het enige leven dat het waard is om geleefd te worden. Het existentialisme levert Gerhardt de filosofische

instrumenten om zich retrospectief af te zetten tegen de druk van zijn manipulerende moeder en zijn discriminerende leerkrachten.

Toch vertoonde het hoofdwerk van Sartre, *L'Être et le Néant*, een ernstige lacune: er worden geen criteria gegeven om de verschillende levensontwerpen tegen elkaar af te wegen. Is collaborateur worden dan even authentiek als weerstander worden? Bijna 10 jaar worstelt Gerhardt met deze problematiek en hij probeert er een oplossing voor uit te werken in een manuscript van 1500 pagina's lang dat hij ter beoordeling aan zijn grote leermeester Sartre voorlegt. Sartre is in die jaren echter druk bezig met de voorbereiding van een nieuw groot werk *Critique de la raison dialectique* en hij werpt er slechts een verstrooide blik op. Een verkorte versie van het werkstuk zou pas in 1977 onder de titel *Fondements pour une morale* het levenslicht zien. Ondertussen is Gerhardt als economisch journalist aan de bak gekomen: eerst bij *Paris-Presse*, dan bij *L'Express* (uitgegeven door J.-J. Servan-Schreiber) en nog later bij het linkse *Le Nouvel Observateur*.

Maar Sartre ziet wel iets in die wroetende Oostenrijkse banneling. Ter compensatie van zijn nalatigheid bij het eerste manuscript schrijft hij een lang en opgemerkt voorwoord bij diens volgende (ditmaal: succesvolle) publicatie *Le Traître* (1958). Dat is een soort autobiografie (geschreven in de derde persoon) waarin de hoofdfiguur een existentialistische analyse maakt van zijn zoektocht naar zingeving en identiteit. Hoe 'HIJ' (= het resultaat van verwachtingen van de buitenwereld) erin slaagt zijn chaotisch binnenleven op orde te stellen

om herboren te worden als een 'IK' met een nieuwe naam: Gerhardt Hirsch/Horst die zich ontpopt tot Gérard Bousquet (ander pseudoniem van Gorz)/André Gorz. Reeds voor de publicatie verschenen belangrijke fragmenten ervan in feuilletonvorm in *Les Temps Modernes* (LTM), het in Frankrijk spraakmakende en nog steeds bestaande politiek-theoretische tijdschrift opgericht door o.m. Sartre, Simone de Beauvoir en Maurice Merleau-Ponty. In 1961 zal Gorz zelf toetreden tot het directiecomité van LTM, nog later wordt hij er redactiesecretaris en politiek redacteur van. Maar eerst verschijnt nog het sociaal filosofische boek *La morale de l'histoire* (1959), waarin hij het marxisme op een kritische wijze benadert. Hij verwerpt de 'Diamat' (dialectisch materialisme), de officiële overheidsfilosofie in de landen van het (toen nog) 'reële socialisme', en hij heeft ook geen goed woord over voor het structuralistische marxisme zoals dat in die jaren door Louis Althusser uitgewerkt en snel populair werd in progressieve academische kringen. De nadruk op het structurele determinisme viel natuurlijk moeilijk te rijmen met de existentialistische nadruk op subjectiviteit en vrijheid. Veel aandacht wordt besteed aan Marx' filosofie van de vervreemding en de mogelijke rol van de arbeidersklasse in de opheffing van deze vervreemding.

Eens dat de filosofische fundamenten van zijn mens- en maatschappij visie gelegd zijn, werpt Gorz zich in de sociale, politieke en ideologische strijd van de zestiger jaren als redacteur van LTM en auteur van veel gelezen boeken als *Arbeidersstrategie en neo-kapitalisme* en *Het moeilijke socialisme*. Hij probeert de marxistische kapitalismekritiek te verdiepen en te actualiseren door te wijzen op het belang van consumptie als motor van de naoorlogse groei. Ook doet hij voorstellen voor een eigentijdse radicale strategie: het revolutionaire reformisme. Revolutie moeten we ons niet langer voorstellen als een kortstondige ingreep 'die de maatschappij op zijn grondvesten doet beven' maar als een aanenschakeling van verregaande hervormingen die elkaar aanvullen en versterken en die tegelijkertijd het politieke bewustzijn van het volk doen toenemen. Dat moet uitmonden in een socialistische maatschappij gekenmerkt door zelfbeheer, democratische planning en basisdemocratie. Samen met denkers als Herbert Marcuse, Paul

Goodman, Henri Lefèbvre, Cornelius Castoriadis en Ernest Mandel maakt hij deel uit van de pantheon van de Nieuw Linkse theoretici van de zestiger jaren. Naast zijn Franse ervaringen laat hij zich ook inspireren door de ondogmatische politieke groepen (Lotta Continua, Il Manifesto) uit de Italiaanse Rode Herfst.

De ontwikkeling van Gorz' postmarxistisch socialisme

1. Uitgangspunt van Gorz is een welbepaalde mensvisie. Onder invloed van het Sartriaanse existentialisme beschouwt hij de mens als een subject dat initieel en ook later nog min of meer weigert op te gaan in de functies en de rollen die de maatschappelijke megamachine hem voorschrijft. Opvoeding, opleiding en socialisatie ... zijn erop gericht deze aanvankelijke weerstand tegen maatschappelijke druk en verwachtingen te breken. Slaagt de disciplinerende dan krijgen we de identiteit van een Andere, anders dan we vanuit onszelf zouden willen zijn. Als de Andere handelt drukt hij de verzelfstandigde logica van het systeem uit. We leven niet meer vanuit onszelf en dat ontheft ons ook van de verantwoordelijkheid voor ons doen en laten. We verraden onze 'authenticiteit'. Slechts in de haperende en marginale barsten van het systeem duiken er minder geschonden subjecten op die de morele en de politieke kwestie kunnen stellen. Dat betekent rebelleren tegen datgene waartoe de maatschappij ons aanzet of tegen datgene wat zij ons aandoet.

2. In elke mens schuilt er een subversieve kern die hij wil uitleven door de mechanische dimensie (de verzelfstandigde systeemlogica) van de samenleving terug te dringen of tenminste te verzachten. In het voetspoor van zijn leermeester Sartre schrijft Gorz zichzelf in in de stroming van het existentialistische marxisme waarvan hij de politiek-filosofische contouren uittekent in zijn *La Morale de l'Histoire* (1959). Dit laat hem toe zijn individualistisch uitgangspunt, de rebellerende mens, om te vormen tot een globale maatschappijkritiek. Dat marxisme staat immers voor kritiek op het kapitalisme dat van de grote meerderheid van mensen loonarbeiders maakt. En die loonarbeid is altijd en overal vervreemde arbeid, werk dat men 'heeft' (en niet doet), tijd die men verkoopt om

op zich genomen zinledige activiteiten uit te voeren. Doel van het marxisme is die (loon)arbeid 'af te schaffen'. Met het oog daarop moeten de arbeiders zich niet enkel *in* de arbeid (=het socialiseren van de productiemiddelen, het zelfbeheer) maar ook zo veel mogelijk *van* de arbeid (arbeidsduurvermindering) bevrijden.

Twee fundamentele kanttekeningen in dit verband. Loonarbeid afschaffen staat niet gelijk aan het opeisen van het 'recht op luiheid' (de provocerende titel van een pamflet van Marx' schoonzoon Lafargue uit 1880), het vermijden van inspanningen of het verbieden van liefde tot het 'werk'. Gorz stelt dat mensen net gekenmerkt worden door het verlangen naar activiteit, samenwerking en maatschappelijke nuttigheid. Maar aan dat verlangen wordt slechts voldaan door de autonome of zelfbepaalde activiteit 'die niet als voornaamste doel (heeft) het ruilen van mijn tijd tegen die van anderen: zij is haar eigen doel als het gaat om esthetische activiteiten (waaronder spel, met inbegrip van het liefdesspel) of artistieke bezigheden; als het gaat om productieve activiteiten, schept ze voorwerpen die bestemd zijn voor consumptie of gebruik door de mensen zelf die ze produceren of hun naaste verwanten' (p. 140).¹

De tweede kanttekening zal eveneens een constante blijken te zijn in het latere oeuvre van Gorz: 'loonarbeid' en dus vervreemde arbeid zal nooit volledig afgeschaft kunnen worden. Een efficiënte productie veronderstelt immers gestandaardiseerde producten op globale schaal en een verregaande arbeidsverdeling. Dat sluit het zuivere arbeiderszelfbeheer uit (tot die conclusie komt hij in *Afscheid van het proletariaat* (1980)), maar niet de arbeiderscontrole. Gorz bekritiseert communisme én anarchisme omdat beide veronderstellen de vervreemding volledig uit de wereld te kunnen helpen: ofwel via een gecentraliseerde planning (ten koste van de autonomie van de producenten) ofwel via de terugkeer naar een ambachtelijke productiewijze (ten koste van de economische efficiëntie).

3. In de eerste helft van de zeventiger jaren komt Gorz in contact met Ivan Illich (1926-2003) van wie hij leert dat de kapitalistische productiemiddelen een intrinsiek hiërarchisch/heteronoom karakter hebben

en daarom ook niet als dusdanig in collectief beheer kunnen overgenomen worden door de geassocieerde werknemers. In het vervolg spreekt hij over heteronome werktuigen die door hun vormgeving en schaal ongelijke machtsverhoudingen creëren. Alleen conviviale werktuigen (waarvan het gebruik door de ene mens niet ten koste gaat van de andere) versterken de individuele autonomie en verzwakken het systeem. Zo stelt hij de fiets als conviviaal voertuig tegenover de auto als heteronoom (wat hij uitwerkt in het zeer Illichiaanse artikel 'De maatschappelijke ideologie van de eigen wagen', p. 109-116). Dat zijn technologiekritiek niet louter theoretisch was bleek uit zijn verzet tegen het Franse nucleaire programma dat de nationale energievoorziening volledig in handen speelde van kapitaal, staat en wetenschappelijke deskundigen met uitsluiting van elke maatschappelijke inspraak. In 1978 schreef hij een kritisch dossier over het thema voor zijn weekblad, *Le Nouvel Observateur*. Dat dossier werd nooit gepubliceerd onder druk van de energieproducent EDF die dreigde haar reclameadvertenties elders te plaatsen. Gorz bracht het dossier in eigen naam als een aparte brochure uit, met groot succes trouwens, maar ten koste van zijn positie binnen de redactie van LNO!

Ook dankzij Illich wordt Gorz zich bewust van de ecologische problematiek. Consequent in de lijn van zijn existentiële marxisme zal hij echter de strijd tegen de kapitalistische vervreemding voorrang blijven verlenen op het pas ontdekte ecologische imperatief. Hij vat de ecologische kritiek op als een verdieping van zijn kapitalismekritiek. Hij komt tot het inzicht dat dit kapitalisme niet enkel de menselijke arbeid vervreemdt maar ook steeds meer de menselijke behoeften manipuleert. Winst wordt immers grotendeels geherïnvesteed en genereert daardoor een productieve groei die nood heeft aan een steeds grotere afzetmarkt. Bovendien biedt deze consumptie ook een uitlaatklep voor het onbehagen van de vervreemde arbeider waardoor diens klassenbewustzijn afneemt. Verder fungeert de groei ideologisch gezien als de wortel die ons de belofte van Vooruitgang voorspiegelt (naar meer gelijkheid, als we maar genoeg groeien). Groeidwang in combinatie met onbegrensde behoeftecreatie én vervreemde arbeid zullen de natuur herlei-

den tot een goedkope grondstoffenbron en gratis afvalbak. De natuurlijke fundamente van het menselijke voortbestaan komen aldus in het gedrang.

Toch waarschuwt Gorz om ons niet blind te staren op die mogelijkheid van het verdwijnen van de menselijke soort en bijgevolg de strijd te focussen op ons louter overleven. Want dan zouden de kapitalisten het witte konijn van het groene kapitalisme uit hun hoed kunnen toveren. Het kapitalisme is immers een heel flexibel systeem dat al zo vele voor haar levensbedreigende maatschappelijke innovaties gerecupereerd heeft (denken we maar aan het algemeen stemrecht, de invoering van de sociale wetgeving en het naoorlogse stelsel van sociale zekerheid). Waarom zou dan de ecologische kwestie haar doodsstrijd inluiden? Niet het overleven van de menselijke soort als dusdanig moet onze eerste politieke doelstelling zijn maar wel het menswaardige overleven. Dat menswaardige overleven kan enkel gewaarborgd worden door de opheffing van het hedendaagse kapitalisme in ecosocialistische zin en niet door haar in te ruilen voor een (niet ondenkbaar) duurzaam kapitalisme.

4. In een latere fase van zijn ontwikkeling (zie het syntheseartikel uit 1997: 'Politieke ecologie tussen expertocratie en zelfbeperking', p. 215-230) stuurt hij zijn benadering van de ecologische problematiek bij. Hij gaat dan onderscheid maken tussen wetenschappelijke en politieke ecologie. Wetenschappelijke ecologie

of groene expertocratie vindt hij verwerpelijk (net zoals het wetenschappelijke socialisme of rode expertocratie). Niet dat hij zich zou afzetten tegen wetenschappelijk ecologische onderzoek, wel tegen het feit dat milieu-ingenieurs in naam van de ecologische draagkracht van de planeet een overlevingsscenario zouden gaan opstellen dat dan door een bevriende centrale overheid aan haar onwetende burgers wordt opgelegd. Gorz' waarschuwing geldt in de eerste plaats de 'wetenschappelijke ecologie' maar in een vroegere periode evenzeer het 'wetenschappelijke socialisme' dat de dictatuur van maatschappelijke experts rechtvaardigt. In beide gevallen gebruiken machtsapparaten ecologische of maatschappelijke vereisten als een voorwendsel en middel om hun greep op het dagelijkse leven en de sociale omgeving (= de 'leefwereld') van de mensen te versterken. In naam van wetenschappelijk gelegitimeerde noodzakelijkheden die het overleven moeten garanderen wordt hun menselijkheid ontkend.

Als alternatief schuift Gorz de zogenaamde 'politieke ecologie' naar voor. Deze is niet zo zeer begaan met de zuivere natuur van de natuurliefhebbers of die van de wetenschappelijke ecologen dan wel met de bescherming, het herstel en de versterking van de menselijke 'leefwereld'. Deze leefwereld is de cultuur van het alledaagse, onttrokken aan de dwingelandij van systeembeheerders en deskundigen allerhande, waarin zich het 'gezonde verstand' van gewone mensen kan ontplooiën. Dat stelt hen in staat op eigen kracht hun omgeving te interpreteren, te beoordelen en er dienovereenkomstig naar te handelen. Het is het domein van het zelfstandige denken en verantwoordelijk handelen, dialoog en discussie, zelfhulp en wederzijdse hulp, zelforganisatie, zelfproductie en zelfbeheer: kortom van de autonomie. Deze autonomie vormt een geschikte bio-toop voor de uitwerking van een nieuwe norm van de toereikendheid/het voldoende (de oude werd door het kapitalisme vernietigd). Hij bedoelt daarmee een spontane beperking van ons behoeft patroon waardoor we minder willen consumeren en produceren en meer leven! Op die manier is er niet langer nood aan een van bovenuit opgelegde aanpassing van onze levensstijl aan de objectieve ecologische vereisten (die wetenschappelijk vastgesteld kunnen

worden: bijvoorbeeld de maximale CO₂-uitstoot) maar worden de mensen in staat gesteld om op eigen initiatief een nieuwe ecologische verantwoorde levensstijl uit te proberen.

5. Dit streven naar terugdringing van vervreemdende productie en consumptie is voor Gorz niet louter een goed bedoeld ideaal of een 'abstracte utopie'. De eis was vanaf de tachtiger jaren van voorgaande eeuw 'actueel' omdat zij gebaseerd was op een zich doorzettende maatschappelijk tendens (hij verwijst voortdurend naar de historische voorlopers die daar een goed oog voor hadden). Vanaf 1980 worden de gevolgen voelbaar van de aan de gang zijnde Derde Industriële Revolutie (DIR) die een einde zouden maken aan de naoorlogse politiek van volledige werkgelegenheid. Er werd geïnvesteerd in arbeidsbesparende technologieën en organisatiemodellen (Jeremy Rifkin sprak in een spraakmakend boek uit 1995 over *The end of work*) waardoor de productiviteit spectaculair toenam: met minder arbeidskrachten dan voorheen kon er een veel grotere maatschappelijke rijkdom voortgebracht worden. Zo produceerde Europa in 1990 tussen de drie en vier keer meer dan in 1955 en dat met een afkalkend arbeidsvolume van tussen de 15 en 30%.

Aldus zijn we aanbeland op een kruispunt van de geschiedenis: de mensheid kon kiezen tussen een weg die de beschaving op een hoger niveau tilde of een regressieve weg van toenemende ongelijkheid en (structureel) geweld. Het cruciale vraagstuk was: gaat de DIR de arbeiders (deels) bevrijden van de vervreemdende loonarbeid waardoor (mits een aangepast politiek programma en strategie) tijd vrijkomt voor autonome activiteiten (en een billijker verdeling van de huishoudelijke taken tussen mannen vrouwen) óf gaat het de arbeiders nog meer verminderen door hen te veroordelen tot een geestdodende 'struggle for survival'? In slogantaal uitgedrukt: 'langer en harder werken' óf 'minder werken opdat iedereen zou kunnen werken en beter leven'. Gorz benadrukt dat het gaat om de politieke keuze voor een welbepaald maatschappijmodel die daarom gepaard gaat met een ware bewustzijnsrolog: de ideologische fundamenten van de bestaande orde (gebaseerd op loonarbeid, arbeids- en consumptie-ethos en het 'meer

is beter'-dogma) staan op het spel. 'Opdat de huidige orde niet in haar ideologische grondslagen wordt ondermijnd, is het beter dat die dingen niet bekend worden. Men zal dus niet aan de bevolking zeggen dat ze niet zo veel meer hoeven te werken, maar dat er 'een tekort aan werk komt'; niet dat we steeds meer vrije tijd zullen hebben maar 'dat er steeds minder arbeidsplaatsen zullen zijn'. Men zal de beloften van automatisering als bedreigingen voorstellen; men zal proberen ervoor te zorgen dat de werkers elkaar de schaarse arbeidsplaatsen betwisten in plaats van gezamenlijk te strijden voor een andere economische rationaliteit' (p.131).

6. Rond 1990 (na de Val van de Muur) concludeert Gorz dat de progressieve zijde deze politieke en ideologische strijd verloren heeft. We zijn bezig achterwaarts uit de beschaving van de arbeid te treden, blind voor het emancipatorische potentieel van de vrijgekomen tijd. Het onvermogen en de onwil om dit potentieel te verwezenlijken veroorzaakt een absurde en onrechtvaardige verdeling van de arbeid, van de beschikbare tijd en van de voortgebrachte maatschappelijke rijkdom. Een geprivilegieerde groep van 'kenniswerkers' die qua arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden weliswaar in de watten worden gelegd maar van wie men ook een totale dienstbaarheid aan hun bedrijf verwacht, staat tegenover uitwaaiende concentrische cirkels van min of meer precare werknemers van wie de hoog aangeprezen 'flexibiliteit' een ideologische aanduiding vormt van hun

bestaansonzekerheid (de Britse socioloog Guy Standing schreef er onlangs nog een boek over: *The precariat. The new dangerous class* (2011)). Werklozen zijn ondertussen ‘werkzoekenden’ geworden van wie geëist wordt dat ze hun uitkering zouden ‘investeren’ in het terug op punt stellen van hun te kort schietende ‘inzetbaarheid’. Om de overvloedige arbeidskrachten op te vangen worden segmenten van de huishoudelijke arbeid en de zelfproductie geëconomiseerd (denk aan ons stelsel van dienstencheques) die in feite niet in aanmerking komen voor economische rationalisering. De kritische vraag die zou moeten gesteld worden: ‘Hoe moet een maatschappij eruit zien waarin de voltijdse arbeid van alle burgers niet meer nodig en economisch niet meer nuttig is?’ wordt omzeild door de gangbare vraag: ‘Wat moeten we doen opdat – ondanks de productiviteitswinst – de economie even veel arbeid zou nodig hebben dan in het verleden?’. In het vervolg mogen onderbetaalde en onbeschermden en knechten de stompzinnige en routineuze karweien opknappen waarvoor de druk bezette veelverdieners bereid zijn te betalen. Gorz spreekt in dit verband van een ‘zuid-afrikanisering’ van de Westerse maatschappij, ‘alsof het koloniale model binnengedrongen is in het hart van de metropolen zelf’ (p.185). Zijn ontgoocheling is groot en zijn verontwaardiging scheert hoge toppen.

7. Hij herpakt zich in zijn belangrijk boek *Misères du présent. Richesse du possible* (1997). Hij bevestigt daarin dat het kapitalisme zijn tweede naoorlogse adem hervonden heeft en blaakt van het zelfvertrouwen (vandaar: de miserie) maar tegelijkertijd brengt het de kiemen van zijn eigen opheffing voort (vandaar: oog voor wat er mogelijk is). Hij wijst erop dat door de automatisering en de globalisering de distributiemechanismen van onze economie mank zijn gaan lopen met als gevolg: het voortdurende gevaar van een algemene stagnatie. Hij eist dan ook dat de verdeling van de betaalmiddelen eerder zou moeten overeenkomen met de hoeveelheid maatschappelijk geproduceerde rijkdom en *niet* langer met de hoeveelheid geleverde arbeid. Dat is te rechtvaardigen omdat onder het nieuwe productieregime kennis en verbeelding een belangrijker productiekracht zijn geworden dan de loutere besteding van fysieke energie wat vroeger gemeten werd

aan de hand van de arbeidstijd. Het wordt dan ook onmogelijk vast te leggen welke de hoeveelheid maatschappelijke noodzakelijke arbeid is die iedereen in de loop van een bepaalde periode zou moeten verrichten. Vandaar ook de ontkoppeling van het inkomensrecht van de arbeidsplicht. Bovendien moet dat basisinkomen voldoende hoog zijn om te vermijden dat zij als een rechtvaardiging voor een dramatische verslechtering van arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden op de vrije arbeidsmarkt gebruikt zou worden. Zij moet ook onvoorwaardelijk zijn omdat ‘workfare’ zou leiden tot de paradoxale situatie van ‘verplicht vrijwilligerswerk’. Gorz benadrukt bovendien dat het basisinkomen niet als bijstand of als sociale bescherming maar als een goed voorbeeld van een ‘generatieve politiek’ (de term is van A. Giddens) beschouwd moet worden: mensen krijgen de middelen om terug macht te verwerven over hun eigen levensomstandigheden, zij zijn in het vervolg vrij om te kiezen tussen ofwel bij te verdienen op de arbeidsmarkt (ruilwaarde) ofwel hun vrije tijd te besteden aan zelfproductie (gebruikswaarde).

8. Bovengenoemde ideeën ontwikkelde Gorz in contact met de Franse socioloog Jean-Marie Vincent (1934-2004). Vincent was samen met de in Frankrijk in ballingschap levende Toni Negri oprichter van het ‘autonoom marxistische’ tijdschrift *Futur Antérieur*. Daarin werd de stelling verdedigd dat het industriële (Fordistische) kapitalisme plaatsgemaakt heeft voor het ‘cognitieve kapitalisme’ (of: kennis-economie) waarin de immateriële arbeid van de kenniswerkers een sleutelrol speelt. In zijn laatste belangrijke werk *L’Immatériel* (2003) probeert hij op basis van deze discussies en contacten nieuwe progressieve tendensen, ‘possibilités’, op het spoor te komen. De cruciale productiekracht in het nieuwe kapitalisme is de ‘levende’ creativiteit van de kenniswerkers die niet formeel aangeleerd is en ook niet aanleerbaar is, maar het resultaat van een heel persoonlijke verwerking van een grote verscheidenheid aan culturele prikkels uit hun omgeving. Omdat het de bedoeling van een kapitalistisch bedrijf is om die ‘levende creativiteit’ zo veel mogelijk te doen renderen, probeert men de voedingsbodem van die creativiteit zo bedrijfsvriendelijk als maar mogelijk te maken. Geesteswetenschappen, kritische sociale wetenschappen

of kunst – disciplines die niet direct dienstbaar zijn aan de economie – horen niet thuis in het curriculum van deze werkers (cfr. Martha Nussbaums boek *Niet voor de winst* (2010)). Men sluit ze als het ware op in de gouden kooi van de eigen bedrijfscultuur. Maar hoe aangenaam het vertoeven daar ook mag zijn, na verloop van tijd kunnen de tralies als een beklemmend keurslijf ervaren worden. Vandaar dat er sprake is van een permanente onderhuidse spanning tussen management en (een deel (?) van deze) kenniswerkers. De instelling van een basisinkomen zou vele van deze ‘gefrustreerde’ werkers kunnen bevrijden uit dat keurslijf van het winststreven waarna ze hun talenten ter beschikking zouden kunnen stellen van het algemeen belang (denk aan de hoogopgeleide informatici die ‘open source software’ ontwikkelen en progressieve hackers). Zij zouden wel eens een cruciale rol kunnen gaan spelen in de antikapitalistische strijd. Want: als kennis het voornaamste economische kapitaal is geworden dan kan ze ook gemakkelijk gedigitaliseerd en dus gereproduceerd worden. Door deze mogelijkheid verliest ze haar ruilwaardekarakter en kan ze een gemeenschappelijke goed worden in de publieke sfeer (‘free commons’). Dat soort gratis beschikbare en gemakkelijk te verspreiden kennis kan gebruikt worden om productiemiddelen te ontwikkelen (‘digital fabricators’) die door hun gedecentraliseerd karakter en eenvoudige bediening aan de basis zouden kunnen liggen van een nieuwe gedecentraliseerde, zelfbeherende en kosteloze economie. Hij wijst op mogelijke voorbeelden daarvan in

André Gorz/Michel Bosquet

Ecologie et politique

Politique

de achtergestelde buurten van de Westerse steden maar even goed in de favela's van Brazilië en de 'townships' van Zuid-Afrika.

9. Gorz' streefdoel is het 'ecosocialisme'. Zijn 'socialisme' contrasteert hij zowel met het 'wetenschappelijk socialisme' als met de sociaaldemocratische verzorgingsstaat. De eerste vorm van socialisme wilde een totaal rationele en transparante samenlevingsvorm aan haar burgers opleggen waarin iedereen gedwee zijn voorgeprogrammeerde rol op zich nam. Dictatuur was het gevolg. De 'verzorgingsstaat' is een soort gehumaniseerd kapitalisme waarbij de overheid beperkingen oplegt aan het kapitalistisch functioneren en abstracte solidariteitsmechanismen (het socialezekerheidsstelsel) in het leven roept die echter ten koste gaan van de levende sociale verbanden.

Daar tegenover wil Gorz' socialisme een positieve negatie zijn van het kapitalisme. Want dat kapitalisme vertoonde ook emancipatorische aspecten op economisch, sociaal en politiek vlak (denk aan haar economische efficiëntie die 'overvloed' mogelijk maakte). Maar op langere termijn is het kapitalisme vraatzuchtig en destructief: het heeft de neiging om de ganse samenleving om te vormen tot één grote marktplaats (cfr. K. Polanyi). Wat in laatste instantie ten koste gaat van het planetaire en het maatschappelijke leven. Dat heeft Gorz in de loop van zijn schrijverscarrière op verschillende manieren uitgedrukt in aan andere auteurs ontleende terminologieën: zelfbeheer maakt plaats voor vervreemding (Marx), autonomie maakt plaats voor heteronome afhankelijkheid (cfr. Illich), de leefwereld wordt gekoloniseerd door het systeem (cfr. Habermas), de 'commons' worden geofferd op het altaar van de privatisering (cfr. Negri).

Gorz' socialisme wil een einde stellen aan deze destructieve ontwikkelingen, zonder echter met een volledig schone lei opnieuw te beginnen. Er zijn kapitalistische verworvenheden die weliswaar niet smelloos zijn en die verbeterd moeten worden maar die ook niet zonder meer vernietigd kunnen worden. Zo is er in zijn 'socialisme' zowel plaats voor een gesocialiseerde (markt?)economie als voor een gedemocratiseerde staat. Beide behoren tot het systeem, de megamachine, die nooit

volledig opgeheven kan worden, enkel teruggedrongen en gehumaniseerd. Maar overheid en economie staan bij hem wel in een soort dienstverband tot de sfeer van de autonomie, van het zelfbeheer (die alleen op beperkt lokaal niveau kan functioneren), de leefwereld, de 'commons' ... die ze zo veel mogelijk moeten ondersteunen, versterken en uitbreiden. Daar bevindt zich, in zijn ogen, het levende hart van het menselijke samenleven, de onontbeerlijke voedingsbodem van een menswaardige(r) beschaving.

De ecologische pool van zijn politiek ideaal vult het socialistische element aan. Ook de 'politieke ecologie' heeft als prioritaire taak bij te dragen tot het herstel, de verbreding en verdieping van dat 'levende hart' van de maatschappij. Zij is de bakermat en onontbeerlijke voedingsbodem van wat Gorz een 'economie van het gezonde verstand' noemt, gekenmerkt door gelijkheid, wederzijdse hulp, solidariteit en kosteloosheid maar anderzijds ook van zelfbeperking, begrenzing, stabilisering en uiteindelijk van een nieuwe norm van het genoeg (minder arbeiden en verbruiken en meer leven!).

10. Gorz probeerde in de jaren voor zijn dood aan te tonen dat het huidige kapitalisme tegen de economische en ecologische limieten van haar mogelijkheden botst en dat het alternatief moet gezocht worden in het ecosocialisme of de politieke ecologie. Dan stelt zich natuurlijke de strategische

kwestie: hoe geraken we van hier tot daar? In de zestiger jaren lag Gorz mede aan de basis van een nieuwe revolutionaire strategie die de oude mythe van *Le grand soir* moest vervangen: het revolutionaire reformisme. Om een eenmalige frontale confrontatie tussen Arbeid en Kapitaal te vermijden wilde men een 'sluipend' revolutionair proces op gang brengen dat het klassenbewustzijn zou doen 'rijpen'. Om niet te vervallen in ordinair reformisme moest het hervormingspakket beantwoorden aan drie voorwaarden: (1) de voorgestelde hervormingen moesten elkaar aanvullen en versterken; (2) ze moesten doorgevoerd worden in een welbepaald tempo (het 'moment' mocht niet gemist worden) en in een welbepaalde vorm (de volksmacht moest versterkt worden); (3) de bressen geslagen door de eerste hervormingen moesten door de daarop volgende verbreed en uitgediept worden. Ook nu weer stelt Gorz een aantal revolutionaire hervormingen voor: (1) de invoering van een onvoorwaardelijk en toereikend basisinkomen; (2) arbeidsduurvermindering in combinatie met een (niet verplichte) herverdeling van de maatschappelijk noodzakelijke arbeid; (3) maatregelen ter uitbreiding en versterking van de autonome sfeer ('ontscholing' van het onderwijs; ontsluiting van nieuwe 'commons': vrije software, volkstuintjes, buurtwerkplaatsen, LET's, enzovoort).

11. De historische en maatschappelijke context is natuurlijk niet te vergelijken

met die in de zestiger en zeventiger jaren. Ik wil dit kort illustreren aan de hand van het Belgische sociaalpolitieke landschap en enkele bemerkingen van Gorz:

(1) Tot diep in de zeventiger jaren bestond de Belgische ‘civil society’, het maatschappelijke (midden)veld tussen staat en markt, grotendeels uit gekleurde zuilenorganisaties die hun politiek klankbord vonden in de verschillende politieke partijen. In de daarop volgende decennia kalfden deze ideologische zuilen flink af, wat in de tachtiger jaren nog enigszins gecompenseerd werd door de opkomst van de zogenaamde ‘nieuwe sociale bewegingen’ (denk aan de invloedrijke vredesbeweging, de ecologische beweging, de vrouwenbeweging, enz.). In de negentiger jaren institutionaliseerden deze bewegingen zich min of meer (werden adviesorganen van de overheid) met als gevolg een onmiskenbare verschraving van dat middenveld. Kwam daarbij nog (vanaf de Val van de Muur) de neoliberale tsunami die het zich doorzettende proces van maatschappelijke individualisering voorzag van een ideologisch sausje (ieder voor zich en ‘de hand van de markt’ voor ons allen). Gorz beoordeelde deze evolutie ongetwijfeld positief: mensen worden autonomer en zelfbewuster, ze gaan op eigen kracht nieuwe uitdagingen aan. Maar tegelijkertijd is hij er zich van bewust dat de wereld voor veel mensen ook onoverzichtelijker en dus onzekerder en dreigender wordt. Doordat de levende sociale verbanden verdwijnen worden de mensen steeds meer afhankelijk van grootschalige en anonieme instellingen en diensten. Historische zinloosheid neemt toe met het in diskrediet komen van de Grote Verhalen die via de zuilen van generatie op generatie werden overgeleverd. Individualisering tast tevens het karakter van de sociale klassen aan: tot in de zeventiger jaren werd de antikapitalistische strijd (aan)gevoerd door een arbeidersklasse die haar sterkte voor een stuk te danken had aan haar geloof in een emancipatorische missie. De herstructurering van het industriële kapitalisme leidde – volgens Gorz – tot het ontstaan van een ‘niet-klasse van niet-werkers’: werkers die hun identiteit niet langer in de eerste plaats via hun beroep opbouwen (verdwijnen van het oude arbeidsethos) en zichzelf niet langer zien als een ‘maatschappelijk subject’ met een profetische missie. ‘... ze (de niet-klasse) werpt de individuen

terug op de noodzaak zichzelf te redden en een maatschappij te definiëren die te rijmen valt met hun autonome bestaan en hun doelstellingen’ (p. 148). Natuurlijk is arbeid niet langer de enige maar toch nog steeds een krachtige katalysator van het antikapitalistische verzet. Vakbonden zijn in staat tienduizenden mensen te mobiliseren en belangrijke economische sectoren plat te leggen. Maar het gaat meestal om defensieve eisen die niet langer deel uitmaken van een emancipatorische langetermijnstrategie. Gorz lijkt er soms op aan te dringen dat de vakbonden wat hun inhoudelijke visievorming betreft terug het roer in eigen handen zouden nemen nu ze enerzijds niet meer kunnen rekenen op ondersteuning van hun sociaaldemocratische broederpartijen en anderzijds de linkse dissidenten (voorlopig?) nog te weinig gewicht in de politieke schaal kunnen werpen. In die zin lijkt hij voorstander van een actualisering van de oude anarcho-syndicalistische benadering waarbij de vakbonden een eigen maatschappijalternatief uitbouwen, weliswaar afgezien van de 19de-eeuwse arbeiders- en arbeidsmythologie. Dat zou natuurlijk ook organisatorisch belangrijke consequenties hebben: de internationale (Europese) dimensie zou terug centraal moeten komen te staan, evenals de relatie met enerzijds het moeilijker te organiseren precariaat en anderzijds de in hun kinderschoenen staande bewegingen zoals de Indignados en de Occupiers die mensen tegen het kapitalisme mobiliseren vanuit hun ervaring als werkloze afgestudeerden, bewuste werkweigerers, bezorgde ouders, buurtbewoners, huurders, gebruikers van diensten, enzovoort.

(2) Politieke partijen zijn over het algemeen systeembeheerders geworden en angst voor tegenvallende verkiezingsresultaten maakt van hen onbetrouwbare of op zijn minst weifelende bondgenoten (vroeger spraken de vrije socialistische van een ‘pluchezetelobessie’). Vandaar ook Gorz’ distantiëring van het partijpolitieke engagement en zijn sympathie voor diegenen die ‘de exodus uit de arbeidsmaatschappij’ waagden. ‘Exodus’ wordt in deze context een postkapitalistisch uitstapscenario: het mentale en praktijkgerichte afhaken (in uiteenlopende gradaties) van het zich ontbindende kapitalisme waarbij het nieuwe Beloofde land al experimenterend en agerend wordt opgebouwd (de transitiebeweging is daarvan

een hedendaags voorbeeld). Hij zweert de politieke partijen echter zeker niet principieel af. Hij schrijft: ‘Zijn verwezenlijking (van de ‘beweging van mensen die weigeren alleen maar werkers te zijn’) veronderstelt dat de beweging niet alleen, door de praktijk van de mensen, nieuwe ruimten voor autonomie opent, maar dat men ervoor zorgt dat de maatschappij, haar instellingen, haar technologieën en haar recht kunnen samengaan met deze uitbreiding van de sfeer van de autonomie. Het omvormen van de maatschappij overeenkomstig de doelen van de beweging, zal geenszins een automatisch gevolg van de uitbreiding van de beweging zelf zijn. Het veronderstelt een specifieke, dat wil zeggen politieke denkwijze, handelwijze en wil. Dat de postkapitalistische, postindustriële, postsocialistische maatschappij waar hier op bedoeld wordt, niet in dezelfde mate geïntegreerd, geordend en geprogrammeerd kan of moet zijn als die welke haar zijn voorafgegaan, ontslaat ons allerm minst van te vragen naar het functioneren, de juridische grondslagen en het machtsverwicht van dat type maatschappij. Niet-geïntegreerd, verscheiden, complex, pluralistische en libertair als ze is, is ze daarom niet minder een maatschappij tussen andere voorstelbare maatschappijen en vraagt door bewust handelen tot stand gebracht te worden. Ik weet niet welke vorm dit handelen kan aannemen en evenmin welke politieke kracht in staat is, het uit te voeren. Ik weet alleen dat deze politieke kracht noodzakelijk is en dat haar betrekkingen met de beweging net zo vol conflicten en gespannen zullen en moeten zijn als de betrekkingen tussen de (anarcho-syndicalistische) vakbeweging en de arbeiderspartijen altijd zijn geweest. De onderschikking van de ene aan de andere is altijd uitgelopen op de bureaucratische sterilisatie van beide, vooral wanneer de partijen hun politieke handelen verwarden met controle over het staatsapparaat’ (p. 149-150).

(3) Sinds de implosie van het ‘reële socialisme’ moeten we meer dan ooit opboksen tegen de ideologische hegemonie van de rechterzijde (TINA): het denken en de verbeelding moeten bevrijd worden van de ideologische gemeenplaatsen van het dominante discours. Vandaar Gorz’ nadruk op het belang van een ideologische deconditionering die de uiteenlopende dissidenties laat zien als elementen van een realistisch

alternatief (door de media afgedaan als een overjarige en bovendien gevaarlijke utopie). Hij schrijft: 'De exodus wagen' dat wil in de eerste plaats zeggen: het zichtbaar maken van deze overheersingstrategie die de mensen in een nooit geziene afhankelijkheidsrelatie plaatst ten opzichte van de werkgelegenheid, terwijl die werkgelegenheid meer dan ooit onzeker is' (p. 253).

Het boek telt 262 pagina's, is te koop voor € 14,95 in de betere boekhandel en kan ook besteld worden via Oikos (www.oikos.be) en Socialisme21 (www.socialisme21.be)

(4) We zitten momenteel in de verontwaardigingfase van de transitie. Massale verontwaardiging betekent nog niet dat er iets verandert in de maatschappij. Verontwaardiging wijst er wel op dat mensen wakker worden uit een sluimertoestand waarbij zij zich neergelegd hadden bij het gangbare leven van alledag. In een eerste reactie richt die verontwaardiging zich tot de instellingen en personen die het regime vertegenwoordigen dat de ontsporingen in de hand heeft gewerkt. Die reactie dreigt echter passiviteit en luiheid in de hand te werken: jullie hebben de problemen veroorzaakt, wij zullen er op toezien dat jullie ze terug oplossen. Gorz zegt dat we van die kant niets te verwachten hebben. In zijn geschriften van na 1980 heeft hij getracht de contouren te schilderen van een mogelijke alternatief waarbij één ding vaststaat: ieder burger dient de handen uit de mouwen te steken om de aan de gang zijnde transitie te doen slagen. Hij doet ons daarbij twee kostbare instrumenten aan de hand. Eerst en vooral zijn 'realistische optimisme': zoek in nieuwe ontwikkelingen steeds de 'mogelijkheden' die als hefbomen kunnen fungeren voor gewenste veranderingen. Daarnaast ook zijn 'kritische openheid': stel je altijd open voor de ideeën en praktijken van anderen (denkers én doeners) en probeer van hen te leren, ons eigen denken en handelen kan er alleen maar wel mee varen.

Noot:

¹ Dit artikel is geschreven naar aanleiding van de uitgave van de bundel *André Gorz, De markt voorbij. Voor een hedendaagse politieke ecologie* (2011). Het werd samengesteld en vertaald door Roger Jacobs en Johnny Lenaerts en van voorwoorden voorzien door Jan Blommaert en Dirk Holemans. Het is een co-uitgave van Socialisme21 en OIKOS. (De pagina-aanduidingen verwijzen naar dit boek.)